

10.044

دانشگاه شهید بهشتی
دانشکده معماری و شهرسازی
گروه تاریخ معماری و مرمت ابنیه و بافتها

گونه شناسی خانه های مشهد در اواخر دوره قاجار و پهلوی اول

رساله برای دریافت درجه کارشناسی ارشد
در رشته مطالعات معماری ایران

دانشجو:

مرتضی محمودی

استاد راهنمای اول:

دکتر لادن اعتضادی

استاد راهنمای دوم:

مهندس کامبیز حاجی قاسمی

شهریور ۱۳۸۸

۱۳۰۳۶۶

کتابخانه اساتید
موسسه تخصصی معماری و شهرسازی

۱۳۸۸/۱۰/۲۷

مشخصات رساله:

دانشجو: مرتضی محمودی

سال تولد: ۱۳۶۰

شماره دانشجویی: ۸۵۴۱۹۰۹۷

گونه شناسی خانه های مشهد در اواخر دوره قاجار و پهلوی اول

رساله برای دریافت درجه کارشناسی ارشد در رشته مطالعات معماری ایران، تهران،

دانشگاه شهید بهشتی، دانشکده معماری و شهرسازی، تاریخ دفاع از رساله: ۱۳۸۸/۰۶/۲۵

به راهنمایی استاد راهنمای اول، خانم دکتر لادن اعتضادی و استاد راهنمای دوم، آقای مهندس کامبیز

حاجی قاسمی

تعداد صفحات رساله:

کلیدواژه: (۱) خانه (مسکن) (۲) گونه شناسی (۳) مشهد (۴) قاجار و پهلوی اول

دانشگاه شهید بهشتی
دانشکده معماری و شهرسازی
گروه تاریخ معماری و مرمت ابنیه و بافتها

گواهی دفاع از رساله کارشناسی ارشد
مطالعات معماری ایران

هیئت داوران رساله کارشناسی ارشد دانشجو، مرتضی محمودی در رشته مطالعات معماری
ایران را با عنوان گونه شناسی خانه های مشهد در اواخر دوره قاجار و پهلوی اول در تاریخ
۱۳۸۸/۰۶/۲۵ بررسی و با درجه تصویب کرد.

امضا	دانشگاه / مؤسسه	نام و نام خانوادگی	هیئت داوران
	دانشگاه شهید بهشتی	دکتر لادن اعتضادی	۱ استاد راهنمای اول
	دانشگاه شهید بهشتی	مهندس کامبیز حاجی قاسمی	۲ استاد راهنمای دوم
			۳ استاد مشاور
			۴ داور خارجی
			۵ داور خارجی
	دانشگاه شهید بهشتی	دکتر زهرا اهری	۶ داور داخلی
	دانشگاه شهید بهشتی	دکتر محمدرضا رحیم زاده	۷ داور داخلی
	دانشگاه شهید بهشتی	دکتر زهرا اهری	۸ نماینده تحصیلات تکمیلی

چکیده:

پژوهش حاضر با عنوان گونه شناسی خانه های مشهد در اواخر دوره قاجار و پهلوی اول با هدف توصیف و تحلیل معماری خانه های مشهد، بررسی ویژگی ها، و در نهایت گونه بندی خانه های مشهد انجام شده است. از مهمترین دست آوردهای این پژوهش می توان به جمع آوری و تدوین اطلاعات پراکنده و در معرض نابودی، ارائه ویژگی ها و طبقه بندی خانه های مشهد و ایجاد بستر مطالعاتی مساعد برای انجام پژوهش های بعدی اشاره کرد.

قدم اول در نیل به این هدف، مستند سازی خانه ها و جمع آوری اطلاعات لازم در قالب عکس، نقشه و بهره گیری از منابع مکتوب و شفاهی بوده است. این پژوهش در سه بخش اصلی و چهار پیوست تنظیم گردیده است. در بخش اول ابتدا به جمع آوری و تحلیل مطالعات پایه که زمینه ساز مطالعات بخش های دیگر است پرداخته ایم. در این بخش مخاطب با مکان و زمان مورد نظر پژوهش (جغرافیا، اقلیم و تاریخ) آشنایی پیدا می کند. بررسی علل شکوفایی مجدد و نسبی شهر مشهد در اواخر دوره قاجار از مهمترین مباحثی است که در این بخش به آن پرداخته شده است. در بخش دوم ابتدا بافت مسکونی شهر مشهد و عوامل موثر در شکل گیری آن تحلیل شده و از آنجا که مسیر دستیابی به هدف در این پژوهش از مصداق به نتیجه بوده است، در گام بعدی توصیف و تحلیل مصداق های پژوهش (۱۶ خانه مطالعاتی) انجام شده است. در این مرحله، شناخت و بررسی خانه ها با تبعیت از روشی منطقی و مشابه در همه خانه ها و با سیر از کل به جز و با هدف فهم کیفیت های فضایی صورت گرفته است.

در بخش سوم که مهمترین بخش رساله می باشد، ابتدا مصداق های مطالعاتی بر اساس این مطلب که در نقد معماری یک بنا چه مشخصه هایی باید مورد توجه قرار گیرد، به بررسی و مقایسه مشخصه های خانه های مطالعاتی پرداخته ایم. جهت درک بهتر، مقایسه خانه ها در قالب جداول ارائه شده و سپس از نتایج هر جدول ویژگی های خانه های مشهد استخراج شده است.

در گام نهایی پژوهش بر اساس شاخصه های معماری خانه های مشهد و تفاوت ها و شباهت های استخراج شده از مصادیق، تعدادی معیار به عنوان معیارهای اصلی گونه شناسی انتخاب می شود. این معیارها مشخصه هایی از معماری خانه های مطالعاتی هستند که در شکل گیری کالبدی آنها نقش تاثیرگذارتری داشته اند. در نتیجه، در انتهای این پژوهش چند دسته بندی از خانه های مشهد ارائه می شود که هر دسته بندی بر پایه یک معیار اصلی صورت گرفته است. بدین ترتیب این پژوهش با بهره گیری از روشی ترکیبی (تفسیری-تاریخی، مطالعه موردی، استدلال منطقی) مسیری از مصداق به نتیجه را پیموده است.

فهرست مطالب:

بخش اول: مطالعات پایه

۱۲	
۱۳	مقدمه
۱۴	- هدف تحقیق
۱۴	- پرسش های تحقیق
۱۵	- محدوده تحقیق
۱۵	- محدودیت های تحقیق
۱۶	- ضرورت و اهمیت تحقیق
۱۷	- روش (متدولوژی) تحقیق
۱۷	- شیوه تقریب به مسئله
۱۸	- ابزار تحقیق
۱۸	- پیشینه تحقیق
۱۹	- فهرست موضوعی

فصل اول: جغرافیا، اقلیم و تاریخ مشهد

۲۱	مقدمه
۲۱	گفتار ۱: جغرافیای مشهد
۲۲	۱-۱- جغرافیای طبیعی
۲۳	۱-۲- ارتفاعات و دره ها
۲۳	گفتار ۲: اقلیم مشهد
۲۴	۱-۲- رطوبت
۲۴	۲-۲- درجه حرارت
۲۵	۳-۲- بارندگی
۲۶	۴-۲- تابش خورشیدی
۲۶	۵-۲- باد
۲۷	گفتار ۳: تاریخ مشهد

۲۸	۱-۳- مروری بر تاریخ معماری و شهرسازی مشهد تا دوره قاجار
۲۹	۱-۱-۳- مشهد از آغاز تا دوره تیموری
۳۰	۱-۲-۳- دوره تیموری
۳۲	۱-۳-۳- دوره صفوی
۳۲	- دوره شاه عباس صفوی
۳۵	۱-۳-۴- دوره افشار
۳۶	۱-۳-۵- جمع بندی
۳۷	۲-۳- دوره قاجار و پهلوی اول
۳۸	۱-۲-۳- دوره قاجار
۴۶	۲-۲-۳- دوره پهلوی اول
۴۸	- بررسی تحولات شهری با احداث خیابانها در مشهد
۵۶	۳-۲-۳- جمع بندی
۵۷	بخش دوم : بافت مسکونی و خانه های مشهد در اواخر دوره ی قاجار و پهلوی اول
۵۸	فصل اول : خانه و محله در مشهد
۵۸	مقدمه
۵۸	گفتار ۱- بافت مسکونی و محلات شهر
۶۱	گفتار ۲- نظام قرارگیری بافت مسکونی و جهت گیری ابنیه
۶۴	گفتار ۳- مروری بر محلات قدیمی
۶۴	۱-۳- محله نوقان(نوغان)
۶۶	۲-۳- محله پایین خیابان و بالا خیابان:(بست پایین و بست بالا، ته خیابون، محله پاچنار)
۶۶	۱-۲-۳- محله بالا خیابان
۷۰	۲-۲-۳- پایین خیابان
۷۱	۳-۳- محله سرآب
۷۲	۴-۳- محله سرشور:(بازار سرشور، بازار زنجیر)
۷۳	۵-۳- محله عیدگاه، قتلگاه

۷۴	۶-۳- فرهنگ و معیشت ساکنان محلات
۸۰	گفتار ۴: وسعت و تراکم خانه ها
۸۱	فصل دوم: مروری بر خانه های مشهد (۱)
۸۵	۱-۲- خانه امیری
۸۵	۱- موقعیت خانه
۸۵	۲- تاریخچه، وجه تسمیه، مالکیت و نوع بهره برداری از اثر
۸۶	۳- توصیفی از کلیت بنا
۸۷	۴- تحلیل بنا
۸۷	- جبهه بیرونی و فضای ورودی بنا
۸۹	- تحلیل فضاها
۹۲	- تحلیل حیاط و نماهای آن
۹۸	۲-۲- خانه رحیمیان
۹۸	۱- موقعیت خانه
۹۸	۲- تاریخچه، وجه تسمیه، مالکیت و نوع بهره برداری از اثر
۹۸	۳- توصیفی از کلیت بنا
۱۰۰	۴- تحلیل بنا
۱۰۰	- جبهه های بیرونی بنا و سردر ورودی
۱۰۲	- تحلیل فضاها خانه
۱۰۹	- تحلیل حیاط و نماهای آن
۱۱۴	۲-۳- خانه عزیزیان
۱۱۴	۱- موقعیت خانه
۱۱۴	۲- تاریخچه، وجه تسمیه، مالکیت و نوع بهره برداری از اثر
۱۱۵	۳- توصیفی از کلیت بنا
۱۱۵	۴- تحلیل بنا

۱۱۵	- جنبه های بیرونی بنا و سردر ورودی
۱۱۷	- تحلیل فضاها
۱۲۱	- تحلیل حیاط
۱۲۶	۲-۴-خانه مستوفی
۱۲۶	۱- موقعیت خانه
۱۲۶	۲- تاریخچه، وجه تسمیه اثر
۱۲۶	۳- مالکیت و نوع بهره برداری
۱۲۷	۴- توصیفی از کلیات بنا
۱۳۰	۵- تحلیل بنا
۱۳۵	- نماهای بنا
۱۴۱	بخش سوم: گونه شناسی خانه های مشهد در اواخر دوره قاجار و پهلوی اول
۱۴۲	مقدمه
۱۴۳	فصل اول: مقایسه تطبیقی خانه های مشهد
۱۴۶	۱- آیتم های مربوط به سایت
۱۴۶	شرح جدول ۱- الف: موقعیت سایت در شهر
۱۴۶	شرح جدول ۱- ب: انتظام شکلی سایت
۱۴۸	شرح جدول ۱- ج: راستای سایت خانه ها
۱۵۰	شرح جدول ۱- د: وسعت سایت خانه ها
۱۵۱	شرح جدول ۱- ه: نحوه قرارگیری کلیت فضاهای پرو خالی در سایت (پیکر)
۱۵۳	شرح جدول ۱- و: نسبت بین فضاهای پرو و خالی در مقایسه با سایت (در صد اشغال فضاهای پرو و خالی)
۱۵۴	۲- آیتم های مربوط به فضاهای پر

- ۱۵۵ ۱-۲- فضاهای پر اصلی
- ۱۵۵ شرح جدول ۱-۲- الف: جبهه قرارگیری فضاهای پر اصلی
- ۱۵۷ شرح جدول ۱-۲- ب: انتظام شکلی مجموعه فضاهای پر اصلی
- ۱۵۸ شرح جدول ۱-۲- ج: راستای قرارگیری مجموعه فضاهای پر اصلی
- ۱۵۹ شرح جدول ۱-۲- د: تعداد طبقات مجموعه فضایی پر اصلی
- ۱۵۹ شرح جدول ۱-۲- ه: نحوه چیدمان فضاهای پر اصلی
- ۱۶۶ شرح جدول ۱-۲- و: دسترسی و ارتباط بصری جبهه اصلی با بافت پیرامون
- ۱۶۷ ۲-۲- آیتم های مربوط به جبهه پر فرعی
- ۱۶۸ شرح جدول ۲-۲- الف: جبهه قرارگیری فضاهای پر فرعی
- ۱۶۹ شرح جدول ۲-۲- ب: انتظام شکلی مجموعه فضاهای پر فرعی
- ۱۷۰ شرح جدول ۲-۲- ج: راستای قرارگیری مجموعه فضایی پر فرعی
- ۱۷۰ شرح جدول ۲-۲- د: تعداد طبقات
- ۱۷۱ شرح جدول ۲-۲- ه: نحوه چیدمان فضاهای پر فرعی
- ۱۷۳ شرح جدول ۲-۲- و: دسترسی و ارتباط بصری جبهه فرعی با بافت پیرامون
- ۱۷۴ ۳- آیتم های مربوط به فضای خالی (حیاط)
- ۱۷۴ شرح جدول ۳- الف: انتظام شکلی حیاط
- ۱۷۵ شرح جدول ۳- ب: راستای حیاط
- ۱۷۵ شرح جدول ۳- ج: وسعت حیاط
- ۱۷۶ شرح جدول ۳- د: نماها و عناصر حیاط
- ۱۷۹ شرح جدول ۳- ه: دسترسی مستقیم حیاط به خانه
- ۱۷۹ ۴- سایر آیتم ها
- ۱۸۰ شرح جدول ۴- الف: میزان و نحوه تشخیص بنا در بافت پیرامون (جلوه بیرونی)

۱۸۱	شرح جدول ۴-ب: سازه و مصالح
۱۸۲	شرح جدول ۴-ج: تزئینات
۱۸۵	فصل دوم: گونه شناسی خانه های مشهد
۱۸۶	گفتار ۱: گونه شناسی خانه های مشهد بر پایه پیکربندی فضاهای پر و خالی در سایت
۱۸۶	۱-۱- حیاط در میان
۱۸۸	۲-۱- ساختمان در میان
۱۹۰	۳-۱- بررسی ریز دسته های گونه های حیاط در میان
۱۹۰	۱-۳-۱- خانه های حیاط در میان با یک توده
۱۹۰	۲-۳-۱- خانه های حیاط در میان با دو توده
۱۹۱	۲-۳-۱- الف: خانه های حیاط در میان با دو توده عمود بر هم
۱۹۱	۲-۳-۱- ب: خانه های حیاط در میان با دو توده مقابل هم
۱۹۱	۳-۳-۱- خانه های حیاط در میان با سه توده
۱۹۲	۴-۱- بررسی ریز دسته های خانه های ساختمان در میان
۱۹۲	۱-۴-۱- خانه های ساختمان در میان با دو حیاط
۱۹۳	۲-۴-۱- خانه های ساختمان در میان با وجوه آزاد
۱۹۴	۵-۱- جمع بندی گفتار ۱
۱۹۴	گفتار ۲: گونه شناسی خانه های مشهد بر پایه نظام چیدمان و ترکیب فضاها
۱۹۶	۱-۲- گونه بندی ایوان ها
۱۹۶	۱-۲- الف: مقایسه ایوان ها بر اساس موقعیت در جبهه اصلی
۱۹۸	۱-۲- ب: مقایسه ایوان ها بر اساس جهت رونمایی ایوان
۱۹۸	۱-۲- ج: مقایسه ایوان ها بر اساس تناسبات حجمی
۱۹۹	۱-۲- د: مقایسه ایوان ها بر اساس میزان تزئینات بکار رفته در اجزا و نمای آن

- ۲۰۰-۲-۲- گونه بندی فضاهای شاخص (شاه نشین ها)
- ۲۰۰-۲-۲- الف: مقایسه شاه نشین ها براساس جهت رونمایی شاه نشین
- ۲۰۳-۲-۲- ب: مقایسه شاه نشین ها بر اساس تناسبات حجمی
- ۲۰۴-۲-۲- ج: مقایسه شاه نشین ها بر اساس تعداد جداره مرتبط با فضاهای دیگر (ارتباط بصری و دسترسی)
- ۲۰۵- گفتار ۳: گونه شناسی خانه ها بر اساس دسترسی و همجواری جبهه اصلی با بیرون
- ۲۰۷- جمع بندی بخش ۳
- ۲۰۸- جمع بندی پژوهش
- ۲۱۴- پیوست
- ۲۱۵- پیوست ۱: مفهوم خانه
- ۲۱۸- پیوست ۲: مختصری بر تاریخ مشهد
- ۲۱۸- مقدمه
- ۲۱۸-۱-۲- وقایع مشهد از آغاز تا دوره صفوی
- ۲۱۹-۲-۲- وقایع دوره صفوی
- ۲۲۱-۳-۲- وقایع در دوره افشار
- ۲۲۱-۴-۲- وقایع در دوره قاجار و پهلوی اول
- ۲۲۲-۱-۴-۲- وقایع دوره قاجار
- ۲۲۵-۲-۴-۲- وقایع در دوره پهلوی اول
- پیوست ۳: مروری بر خانه های مشهد (۲)
- ۲۲۶-۱-۳- خانه کرمانی
- ۲۴۱-۲-۳- خانه ناظران
- ۲۵۳-۳-۳- خانه کاظم زاده

۲۶۱	۴-۳-خانه ملک
۲۷۶	۵-۳-خانه حناساب
۲۸۳	۶-۳-خانه داروغه
۲۹۳	۷-۳-خانه موسوی
۳۰۱	۸-۳-خانه غفوری
۳۰۹	۹-۳-خانه جواهری
۳۱۷	۱۰-۳-خانه سلماسی
۳۲۳	۱۱-۳-خانه کوزه کنانی
۳۲۳	۱۲-۳-خانه داوودی

پیوست ۴: جداول مربوط به فصل اول بخش سوم

۱- جداول مربوط به سایت

۳۴۵	جدول ۱- الف: موقعیت سایت در شهر
۳۴۶	جدول ۱- ب: انتظام شکلی سایت
۳۴۸	جدول ۱- ج: راستای سایت خانه ها
۳۵۰	جدول ۱- د: وسعت سایت خانه ها
۳۵۱	جدول ۱- ه: نحوه قرارگیری کلیت فضاهای پر و خالی در سایت
۳۵۳	جدول ۱- و: نسبت بین فضاهای پر و خالی در مقایسه با سایت

۲- جداول مربوط به فضاهای پر

۳۵۵	۱-۲: جداول مربوط به جبهه پر اصلی
۳۵۵	جدول ۱-۲- الف: جبهه قرارگیری فضاهای پر اصلی
۳۵۷	جدول ۱-۲- ب: انتظام شکلی مجموعه فضایی پر اصلی
۳۵۹	جدول ۱-۲- ج: راستای قرارگیری مجموعه فضایی پر اصلی

۳۶۱	جدول ۱-۲-۵: تعداد طبقات مجموعه فضایی بر اصلی
۳۶۲	جدول ۱-۲-۵: نحوه چیدمان مجموعه فضایی بر اصلی
۳۶۴	جدول ۱-۲-۱: و: دسترسی و ارتباط بصری جبهه اصلی با بیرون خانه
۳۶۶	جدول ۲-۲: جداول مربوط به جبهه پر فرعی
۳۶۶	جدول ۲-۲-الف: جبهه قرارگیری فضاها پر فرعی
۳۶۸	جدول ۲-۲-ب: انتظام شکلی مجموعه فضایی پر فرعی
۳۷۰	جدول ۲-۲-ج: راستای قرارگیری مجموعه فضایی پر فرعی
۳۷۲	جدول ۲-۲-د: تعداد طبقات مجموعه فضایی پر فرعی
۳۷۳	جدول ۲-۲-ه: نحوه چیدمان مجموعه فضایی پر فرعی
۳۷۵	جدول ۲-۲-و: دسترسی و ارتباط بصری جبهه فرعی با بیرون خانه
۳۷۷	۳- جداول مربوط به حیاط
۳۷۷	جدول ۳-الف: انتظام شکلی حیاط
۳۷۹	جدول ۳-ب: راستای حیاط
۳۸۱	جدول ۳-ج: وسعت حیاط
۳۸۳	جدول ۳-د: نماها و عناصر حیاط
۳۸۵	جدول ۳-و: دسترسی مستقیم به بیرون خانه
۳۸۷	۴- جداول مربوط به سایر آیتم ها
۳۸۷	جدول ۴-الف: میزان و نحوه تشخیص خانه در بافت پیرامون
۳۸۹	جدول ۴-ب: سازه و مصالح
۳۹۱	جدول ۴-ج: تزئینات
۳۹۳	فهرست منابع و مؤاخذ
۳۹۶	فهرست منابع و مؤاخذ عکس ها

بخش اول:

« مطالعات پایه »

بخش اول: مطالعات پایه

مقدمه:

پژوهش حاضر با «عنوان گونه شناسی خانه های مشهد» در اواخر دوره قاجار و پهلوی اول، به دنبال شناخت و دستیابی به نوعی نظام در ساخت خانه های مشهد در محدوده مکانی و دوره زمانی مشخص، تعریف شده است. با توجه به عنوان ذکر شده می توان عنوان تحقیق را به ۴ بخش تقسیم کرد.

قسمت اول مربوط به واژه «گونه شناسی» است. گونه شناسی به مفهوم عام و با توجه به تعریف این واژه در فرهنگهای دهخدا و عمید، به معنی آشنایی و درک و فهم انواع است. در این پژوهش منظور از گونه شناسی، شناخت انواع مختلفی از یک پدیده و مفهوم خاص به نام خانه است.

قسمت دوم، مربوط به واژه «خانه» است. در فرهنگ دهخدا در برابر واژه «خانه» چنین آمده است: جایی که آدمی در آن سکنی می کند. در فرهنگ عمید نیز برای معنی «خانه» این واژه ها ذکر شده است: منزل، مکان، نشیمن، چهار دیواری که دارای سقف باشد، اطاق، جایی که انسان در آن زندگی می کند. به هر حال وقتی کلمه «خانه» به گوش می رسد، آنچه در ذهن جای می گیرد بدیهی و بی نیاز از تفسیر به نظر می رسد. اما با توجه به نظرگاههای مختلف و تعاریف گوناگونی که درباره خانه عرضه شده، هنوز این پدیده جای بحث بسیار دارد. اما واقعیت این است که اولاً نگاه جوامع و فرهنگهای مختلف به پدیده ای به نام خانه متفاوت است و دوماً مفهوم خانه نیز در طی تاریخ بسیار متحول شده است. نیاز به سرپناه و در پی آن آسایش، از مهمترین و ابتدایی ترین موضوعاتی است که بشر همواره در صدد پاسخگویی به آن بوده است و برای پاسخگویی به این نیاز «خانه» به منزله مامن و مسکن زندگی، با مفهومی دوگانه از صورت (کالبد بنا) و معنا (مفهوم خانه و جریان سکونت) پدید آمده است. از آنجا که رویکرد پژوهش به خانه بیشتر با صورت خانه مرتبط می شود، منظور از خانه ساختمانی است که معمار با هدف زیست انسان در آن خلق کرده است. (جهت کسب اطلاعات بیشتر در مورد واژه و مفهوم خانه در زبان فارسی و فرهنگ ایرانی به پیوست ۱ تحقیق مراجعه کنید.)

قسمت سوم به مکان مورد نظر پژوهش یعنی شهر «مشهد» اشاره دارد. شهر مشهد که بخشی از محدوده توس قدیم می باشد در وضع کنونی، در شمال شرقی کشور ایران و در استان خراسان رضوی واقع شده است. محدوده ولایت توس قدیم، به علت موقعیت طبیعی و خاک مساعد، از نخستین مجموعه های زیستی در ایران و حتی در آسیا محسوب می شود. این محدوده را می بایست مهد تمدن و خاستگاه اولیه بسیاری از اقوام و نژادهای ایرانی دانست. پس از اسلام نیز همچنان این خطه به دلیل استقرار در مجاورت

جاده مشهور به ابریشم و مجاورت با ملل و اقوام گوناگون و قرارگیری بارگاه ملکوتی حضرت ثامن الائمه، همواره در ابعاد مختلف مورد توجه و اهمیت بوده است.

قسمت چهارم عنوان تحقیق به دوره زمانی مورد نظر پژوهش یعنی «اواخر دوره قاجار و دوره پهلوی اول» مرتبط می شود. سالهای اواخر دوره قاجار در مشهد به سبب موقعیت زمانی خاص خود که در ادامه بخش مقدمه و در بند مربوط به ضرورت و اهمیت تحقیق پیرامون آن سخن گفته شده است، از نوعی امنیت نسبی و وضعیت مناسب اقتصادی و در نتیجه شرایط مساعد برای اقامت برخوردار می شود که بستر مناسبی را برای خلق آثار هنری فراهم نموده است.

هدف تحقیق:

هدف از انجام پژوهش حاضر، مستندسازی خانه های قدیمی مشهد، توصیف و تحلیل مصادیق باقی مانده و بررسی ویژگیهای آنها و در نهایت گونه بندی خانه های مشهد صورت گرفته است. در ابتدا مستندسازی خانه ها در قالب عکس، نقشه، اطلاعات تاریخی و توصیف از هر بنا ارائه شده و در نتیجه اطلاعات خام برای مقایسه و بررسی مصادیق بدست آمده است. در ادامه بر اساس تفاوتها و شباهت هایی که در خانه های مورد مطالعه وجود داشته است، ویژگیهای عمومی خانه های مشهد ارائه گردیده و از نتیجه مباحث مطرح شده، نگارنده نوعی نظام در طراحی و ساخت خانه های مشهد را پیشنهاد می کند که از آن به «گونه بندی» یا «گونه شناسی» یاد شده است. گونه بندی ارائه شده در پژوهش بر اساس خصوصیات خانه های مشهد بوده و نظام بدست آمده نیز نوعی گونه شناسی پیشنهادی از سوی نگارنده می باشد که بر اساس معیارهای کالبدی خانه ها صورت گرفته است.

پرسشهای تحقیق:

با توجه به هدف بیان شده پرسش اصلی این پژوهش را این گونه بیان می کنیم:

خانه های مشهد در دوره تاریخی مورد نظر به چند گونه هایی تقسیم می شوند و خصوصیات هر گونه چگونه است؟

با توجه به پرسش اصلی، می توان به شرح ذیل به پرسشهای فرعی دیگری نیز اشاره کرد.

۱- مکان و زمان وقوع مصداقها (خانه ها) چه ویژگیهایی دارند؟

۲- خصوصیات مرتبط با معماری خانه های مورد مطالعه چگونه است؟

۳- ویژگیهای خانه های مشهد شامل چه مواردیست؟

۴- چه فاکتورها و معیارهایی باید در دستیابی به گونه بندی خانه های مشهد در دوره ذکر شده در نظر گرفته شود؟

۵- گونه بندی خانه های مشهد با چه نظام و ترتیبی قابل ارائه خواهد بود؟

۶- خصوصیات و ویژگیهای هر گونه از خانه ها به چه صورتی خواهد بود؟

محدوده تحقیق:

در مسیر دستیابی به پاسخ پرسشهای فوق نگارنده، محدوده پژوهشی حاضر را بر اساس موارد ذیل تعریف کرده است.

۱- محدوده زمانی مورد نظر پژوهش، اواخر دوره قاجار و دوره پهلوی اول است.

۲- محدوده شهر قدیم مشهد که در پژوهش به آن پرداخته شده است، محدوده اواخر دوره قاجار است که به وسیله بارو و هفت دروازه اصلی در پیرامون آن احاطه شده و شامل شش محله اصلی به نام های نوغان، سراب، سرشور، عیدگاه، بالا خیابان و پایین خیابان بوده است.

۳- از آنجا که نحوه گونه شناسی خانه ها بر پایه کالبد آنها استوار است لذا به وقایع تاریخی و مطالعات حاشیه ای از قبیل اعتقادات و فرهنگ، در موارد لزوم که مورد نظر و مرتبط با پژوهش باشد، پرداخته خواهد شد.

محدودیتهای تحقیق:

با توجه به نوع تحقیق انتخاب شده که با ابنيه متعددی در ارتباط بوده و هدف غایی آن یعنی گونه شناسی خانه ها و لزوم دسترسی میدانی به آنها جهت جمع آوری اطلاعات کامل، پژوهش با قیود و تحدیدات فراوانی در روند شکل گیری مواجه بوده است که برخی از آنها شامل موارد زیر بوده است.

۱- فرسودگی بسیاری از خانه ها به دلیل گذشت زمان و بروز عوامل مخرب سبب نابودی کل و یا بخشهایی از فضاهای آنها شده است.

۲- محدودیتهای دسترسی که از عوامل زیر پدید آمده است.

- عدم همکاری ساکنین خانه ها و محلات قدیمی

- مشکلات پدید آمده مابین دستگاههای دولتی و مالکین خصوصی در مورد مالکیت خانه ها

۳- کمبود مطالعات پایه، پیرامون حوزه مطالعاتی مورد نظر و مشکلات دسترسی به منابع اندک مکمل

۴- فاصله تاریخی محقق از اثر؛ چرا که به دلیل گذشت زمان و موقعیت حساس قرارگیری خانه ها (موارد مطالعاتی در محدوده اطراف حرم مطهر امام رضا (ع) می باشند)، اکثر آنها دستخوش تخریب و تغییراتی در کالبد خود بوده اند و در نتیجه درک دقیق حال و هوای معماری خانه ها و فهم کیفیتهای فضایی مد نظر معمار، امری بسیار مشکل و در برخی موارد غیر ممکن می باشد.

ضرورت و اهمیت تحقیق:

حال چنانچه بخواهیم به ضرورت و اهمیت پژوهش حاضر اشاره کنیم، می بایست مواردی چون جمع آوری و تدوین اطلاعات پراکنده و در معرض نابودی، ایجاد بستر مطالعاتی مساعد برای انجام پژوهشهای آتی و اهمیت دوره تاریخی مرتبط با پژوهش را مد نظر داشته باشیم. بر این اساس می توان به کاربردهای زیر اشاره کرد.

۱- از آنجا که پژوهش در دست تهیه، اقدام به جمع آوری اطلاعات و مصورسازی از خانه های قدیمی شهر مشهد می نماید، میتواند پایه گذار مطالعات متنوع بعدی در حوزه تاریخ، فرهنگ و معماری شهر مشهد باشد.

۲- اکثر آثار مورد بررسی در این پژوهش در معرض خطر نابودی هستند، درحالیکه در این حوزه هیچ گونه اطلاعات مدون و ثبت شده ای وجود ندارد و در حقیقت اطلاعات مهمی از معماری و زندگی مرتبط با آن در حال محو شدن است.

۳- در پژوهش حاضر نظام و گونه بندی ای از خانه ها مطرح می شود که منظم کننده مسیر و ابزار مناسبی برای پژوهشگران بعدی خواهد بود که بر اساس خصوصیات و امتیازات پدید آمده در نتیجه عمل گونه شناسی، بتوانند پیگیرنده مطالعات بعدی در شاخه های مختلف مربوطه باشند. از قابلیت های مهم این نوع طبقه بندی، ایجاد امکان مقایسه خانه های شهرها، اقلیم ها و دوره های مختلف است.

۴- اهمیت دیگری که برای این پژوهش متصور است با توجه به این موضوع که دوره قاجار و پهلوی و به تبع آن معماری این دوران در نحوه معماری امروز تاثیری بسزا دارد، مشخص می شود که یکی از عوامل این نوع تاثیر، نزدیکی زمانی این دوران به زندگی امروز است. لازم به توضیح است که سالهای اواخر دوره قاجار را می بایست دوره شکوفایی مجدد شهر مشهد دانست. از این دوران به بعد، شهر مشهد شاهد گسترش و رشد روز افزونی در زمینه های مختلف بوده است که می بایست منشا این تحولات را که به زعم کارشناسان دانشهای مختلف برخی از آنها مثبت و برخی منفی بوده اند را در عوامل زیر جستجو کرد.

۱- امنیت نسبی حاصله به علت پایان جنگهای متعدد خطه خراسان و سرکوب غارت‌های محلی و پایان درگیریهای بین ایران و روس و انعقاد قرارداد «آخال» در سال ۱۲۹۹ ه.ق (۱۸۸۱ میلادی- ۱۲۵۶ ه.ش)

۲- رونق مجدد تجارت و سرمایه‌گذاری تجار و کسبه و در پی آن احداث سراها، کاروانسراها و بازارهای متعدد در مشهد.

۳- پایان سالهای قحطی و بلایایی چون بیماری وبا.

۴- گسترش شهر از جوانب مختلف مخصوصاً غرب به سبب از بین رفتن حصار شهر که به علت امنیت شهر پدید آمد.

۵- ایجاد راههای متعدد مابین مشهد و شهرهای اطراف و در نتیجه رفت و آمد سایر اقوام به مشهد.

۶- توجه حاکمان محلی وقت به بارگاه ملکوتی آقا علی بن موسی الرضا (ع).

روش (متدولوژی) تحقیق:

روش تحقیق در این پژوهش، ترکیبی از روشهای تحقیق تفسیری- تاریخی، مطالعه موردی و استدلال منطقی است. در روش تفسیری- تاریخی با بهره‌گیری از مطالعات کتابخانه‌ای به شناخت حوزه‌های مختلف تاریخ و جغرافیای مشهد می‌پردازیم. در روش مطالعه موردی بر اساس مشاهدات میدانی، شواهد مکتوب و شفاهی، نقشه‌ها و سایر مدارک به جمع‌آوری اطلاعات پیرامون خانه‌های مشهد و تحلیل آنها می‌پردازیم. این پژوهش در نهایت با بهره‌گیری از اطلاعات به دست آمده، نتایج تحلیل آثار و راهبرد استدلال منطقی گونه‌شناسی خانه‌های مشهد را ارائه می‌دهد.

شیوه تقرب به مسئله:

با توجه به توضیحی که در مورد هدف و پرسشهای تحقیق آمد اینک به شرح مختصری از روش بکار گرفته شده در تحقیق می‌پردازیم.

در مرحله اول، به تناسب پرسش‌های تحقیق به مصادیق موجود یعنی خانه‌ها رجوع شده و با استفاده از مشاهدات میدانی و ابزار دیگری چون مصاحبه به شناخت از تک تک خانه‌ها پرداخته شده است. در نتیجه روش ما در این مرحله، مطالعه موردی مصادیق (case.study) است. از آنجا که نتیجه‌گیری نهایی در پژوهش از بررسی مصادیق حاصل شده است و در واقع گونه‌شناسی پیشنهادی با بررسی مصادیق شکل گرفته است (نیل از مصادیق به ارائه فرضیه)، لذا این مرحله کلیدی‌ترین مرحله تحقیق به شمار می‌رود. به منظور یافتن پاسخ پرسش‌های بعدی پژوهش، همراستای انجام بازدیدهای میدانی و بررسی خانه‌ها به